

פרשת ויגש

לשון הקודש¹⁰¹

מובא במסכת סופרים (א,ז) מעשה בתלמידי המלך שביקש מחמישה חכמי ישראל לתרגם התורה ליוונית וזה היה בח' בטבת ונעשה חושך בעולם שלושה ימים¹⁰², שהרי התורה נתנה בלשון הקודש וא"א לתרגמה כיאות ללשון אחרת,¹⁰³ לא רק בגלל שכל תרגום לוקה בחסר אלא שגם א"א לשמר יתרות וחסרות נוטריקונים וכדומה, ומיכוון שהתורה היא אור, צמצום של אור התורה באמצעות תרגום ללשון אחרת מתבטאת בחושך.

על הפסוק "וירא את־העַגְלוֹת אשר־שלח יוסף לשאת אתו ותחי

רוח יעקב אביהם" (מה,כו) אומר רש"י "סימן מסר להם, צמה היה עוסק כשפירש ממנו, צפרסת עגלה ערופה" דהיינו שהעגלות ששלח יוסף הם רמז לעגלה ערופה, ולכאורה לא ברור הקשר בין עגלה לעגלה?¹⁰⁴ ובמסכת סוטה לו: "בשעה שאמר לו פרעה ליוסף ובלעדך לא ירים וכו'" מסופר שיוסף לא הבין שבעים לשון ובא המלאך גבריאל ללמדו ולא הצליח עד שהוסיף לו אות ה' לשמו, ואילו פרעה שהיה חכם מחוכם וידע שבעים לשון בכ"ז לשון הקודש לא ידע ולא הצליח להבין למרות שיוסף לימדו. אמנם זה שיוסף לא הצליח להבין שבעים לשון זה מובן, והיה צריך להוסיף לו אות ה' המסמלת את העולם-הזה ואז הצליח ללמוד שבעים לשון של אומות-העולם שהם כנגד העולם-הזה, אבל לא מובן איך פרעה שהיה "מוכשר לשפות" והבין שבעים לשון מה היה הקושי שלו ללמוד עוד שפה נוספת?

ההבדל העקרוני בין לשון הקודש לשאר הלשונות הוא שכל השפות הם שפות הסכמיות דהיינו שכל הטעם שלדבר מה קוראים כמו שקוראים לו, הוא שכך הסכימו ביניהם ושכך התרגלו ולא צריך להיות שום קשר בין מהות הדבר ובין שמו ואופן כתיבתו והגייתו, אולם בלשון הקודש לכל אות יש משמעות קבועה וכל מילה מקבלת משמעות בהתאם לצרוף אותיותיה. אדם שיודע זאת וגם יודע את המהות

¹⁰¹ ע"ע לקמן בפרשת עקב על הקשר בין לשון הקודש לשאר הלשונות.

¹⁰² טושי"ע או"ח תקי"פ ס"ב

¹⁰³ אע"פ שתרגמוה בכניסה לארץ באר היטב לשבעים לשון כמ"ש הפסוק "וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֵת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיִּסּוּד" דהיינו בשבעים לשון.

¹⁰⁴ והרשב"ם ות"י בפסוק י"ט נראה שהם מפרשים עגלות - עגלות.

הפנימית של כל דבר ידע את המילה הנכונה בלשון הקודש המתאימה לה, וזה מה שהראה הקב"ה למלאכים שהאדם הראשון יודע לקרוא לכל דבר בשמו, וכן רשב"י כשיצא מהמערה כתוב עליו שידע לשון הקודש, וכי לפני כן לא ידע לשה"ק? אלא שמרוב החכמה שלמד י"ג שנה במערה ידע לרדת לשורש כל דבר ודבר ולהכיר את מהותו הפנימית וידע את הצרוף הנכון המתאר מהות פנימית זו. אמנם אנו אין בנו חכמה זאת אבל נוכל רק לטעום אפס קציה מכתבי רש"י והרשב"ם¹⁰⁵. לדוגמא פעלים המתחילים בצמד האותיות "פ ר" יש להם מכה משותף שמשמעותם היא יציאה מאחדות - לעשות מדבר אחד רבים כגון השורשים פרד (מלשון הפרדה), פרה (מלשון פריה ורבייה), פרח, פרט, פרך, פרס, פרס, פרש. דוגמא נוספת היא פעלים המתחילים באותיות "ג ד" שמשמעותם יצירת שפה וגבול כגון גדר, גדם, גדע. וקצרה היריעה להרחיב כאן בדוגמאות. ובודאי לעגלה ועגלה יש שורש פנימי דומה אשר על כן הם מורכבים מאותו צירוף אותיות וזה הרמז ששלח יוסף ליעקב אביו, אלא שאנו חסרים מחכמה זו להבין את הקשר בין השניים¹⁰⁶. פרעה התקשה בלימוד לשה"ק משום שיוסף לא לימד אותו בדרך הרגילה שלומדים שפה חדשה אלא שלימד אותו את הכללים דהיינו את המהות של כל אות ואות ולפי"ז היה צריך פרעה למצוא לבד את הצירוף המתאים לכל דבר. אולם למרות כשרונותיו של פרעה בשבעים לשון לדרגה זו לא הגיע משום שלחכמה זו מגיעים רק דרך קדושה ותורה הנלמדת בטהרה.¹⁰⁷

עפ"י יובן מדוע המתפלל בלשה"ק יוצא י"ח גם אם לא מבין את פירוש המילות אבל המתפלל בלשון אחרת חייב להבין מה שאומר, כי אחרת מה ערך יש לתפילתו? אבל

¹⁰⁵ ר' שמשון רפאל הירש, מחכמי פולין-אשכנז, מגדולי רבני גרמניה, מנהיגה הגדול של יהדות גרמניה נולד בשנת תקס"ח נפטר בכ"ו בטבת תרמ"ט (1889) ... תלמידו של הרב יצחק ברניס והר"י יעקב אטלינגר, לחם בעזו ובתוקף במשכילים ובמתבוללים למיניהם. ... חיבר פירושים מקוריים על התורה, שיר השירים משלי תהלים פרקי אבות ועוד. מתוך אטלס עץ-חיים כרך אחרונים ד' ערך 2173.

¹⁰⁶ אולי אפשר לומר שנקראים כך ע"ש שנמשכים ע"י שוורים ולכן נקראים עגלות לשון עגל. ע"ע בתרגום יונתן בן עוזיאל שמתרגם "סיבו לכוך ... סדני דמיגדן בתורת"י. וע"ע בדברי המהרי"ל דיסקין.

¹⁰⁷ אמנם בפשט המדרש משמע שלא הבין כלל לשון הקודש ולא רק את מעמיקה, וראיה לדבר שאם לא כן מדוע השביע אותו? אמנם נראה שאה"י שלא ידע לשה"ק כלל מ"מ עיקר הראיה שלא הצליח ללמוד. ולפי פשוטו מנעו ממנו מן השמים ללמוד את לשון הקודש אפילו ברובד הפשוט של מילים וכללי הדקדוק.

מקראות שאין להם הכרע

מובא במסכת יומא דף נ"ב "איסי בן יהודה אומר חמש מקראות בתורה אין להם הכרע שאת, משוקדים, מחר, ארור וקס" פירוש שיש ספק במיקום הטעמים המפסיקים בפסוקים אלו, וישנה בכל אחד מהם, תיבה אחת שאם היא באה בטעם מפסיק אז היא מוסבת על החלק של הפסוק הקודם לה ושייכת לו, ואם אינה מופסקת אז היא נמשכת למה שבהמשך, ופירוש הפסוק משתנה בהתאם. לדוגמא "שאת" - "הָלֹא אִם-תִּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטִיב לַפְתַּח חֲטָאת רִבְיָן" (בראשית ד, ז) לא ידוע אם המילה "שאת" בטעם מפסיק או משרת. שאם היא בטעם מפסיק אז הוא בהמשך אחד עם מה שקודם לו, וצ"ל ביחד "אם-תיטיב שאת" (פסיק), ואז פירושו מלשון סליחה - אם תיטיב מעשיך יסלח לך הקב"ה. או שהוא בטעם משרת ובא בהמשך אחד עם מה שאחריו "שאת ואם לא תיטיב" ופירושו מלשון נשיאת עוון - שתשא חטאתך אם¹¹¹ לא תטיב מעשיך.

ועוד דוגמא "וּבְמִנְהָה אַרְבַּעַה גְּבַעִים מְשֻׁקְדִים כַּפְתָּרִיָּה וּפְתָחֶיהָ" (שמות כה, לד) - יש ספק מי הם המשוקדים האם הגביעים - "ארבעה גבעים משוקדים" או ש"משוקדים כפתריה ופתיחה".
ועוד דוגמא ממה שמשה רבינו אמר ליהושע "וַיֵּצֵא הַלֶּחֶם בְּעֵמְלֶק מִחֶר אֲנֹכִי נֹצֵב עַל-רֹאשׁ הַגְּבַעָה" (שמות יז, ט) ולא מתפרש אם "וצא הלחם בעמלק מחר" או הלחם בו היום אבל רק "מחר אנכי נצב על-ראש הגבעה" להתפלל עליך והיום אין אתה צריך לתפילתי.

וכן בפסוק שבפרשת ויחי "וּבְרִצְנָם עֲקְרוּ-שׁוֹר: אַרְוֵר אַפְסֵ כִי עֹז" (בראשית מט, ו-ז) ספק אם מתכוון ששמעון ולוי עקרו את שור-ארור - "שור ארור" בסמיכות¹¹² דהיינו שור של שכס שהוא מארור כנען, או "ארור אפס כי עז" עיין בפרש"י שם ביומא.

וכתב הריטב"א שכוונתו של איסי בן יהודה היא שאי אפשר להכריע את הספקות מלשון

בלשה"ק במילים שהוא אומר מונחת המהות האמיתית של התפילה.¹⁰⁸

ונשלים העניין בדבר נפלא ממעינה של תורה על הפסוק "כִּי-פִי הַמְדַבֵּר אֲלֵיכֶם" (מה, יב) בשם "אגרא דכלה" וז"ל: יתרונו של האדם על שאר בעלי-חיים הוא בעיקר, בכח הדיבור. לפיכך נקרא האדם בשם "מדבר". והנה, לכאורה, הרי גם בעלי-חיים אחרים יש להם שפה משלהם, ואם אין אנו מבינים אותה, הרי יש גם שאין אנו מבינים אפילו שפתם של בני-אדם, בדברים בשפות זרות. אלא, הדיבור האמיתי הוא רק לשון-הקודש, לשון זו שבה יצר השם יתברך את העולם ובה קרא שמות לכל הברואים, ואילו שפות אחרות אינן אלא כעין ציוצי הציפורים ונהימות החיות, שהם רק סימנים לשם הבנה הדדית, אבל לא דיבור אמיתי. ובכן, מעלת ה"מדבר" ניתנה רק לזה שמדבר בלשון-הקודש, ואילו זה שמדבר בלשון זרה הריהו עדיין במדרגה של בעל-חי¹⁰⁹, שגם הוא יש לו לשון משלו.

לפיכך, כשאמר יוסף: "כִּי-פִי הַמְדַבֵּר אֲלֵיכֶם" (מה, יב) - שיש כאן פה של "מדבר"¹¹⁰ הרי מן ההכרח לומר, שדיבר בלשון-הקודש, שכן אילו דיבר בלשון אחרת היה צריך לומר "פי החי" ולא "פי המדבר". עכ"ל.

ועוד ראיתי ש"כל-יש-לו נתן בידו" (לט, ד) סופי תיבות "לשוננו" ללמדך שידע יוסף לשון מצרית במהירות, לכן כל אשר הוא עושה מצליח [יוסף דעת סוטה לו. עפ"י הרוקח ובעל הטורים, ע"ע נפלאות מתורתך ערך לשון]. וזה לא סותר את מה שאמרנו כי ללמוד לשון מצרית לחוד וללמוד כל ע' לשון בלילה אחד לחוד.

¹¹¹ אלא שקשה על הואו של "ואם" איד מתחברת לשאת, ונראת כמיותרת. ועיין במאמרנו להלן פרשת תרומה על אות אחת בתורה.

¹¹² ואל תתמה שהוא אצלנו בסוף פסוק כי מצאנו פסוקים שמתפרשים ע"י סמיכותם כמו "ובגאותו שחקים מעונה" (דברים לג, כו-כז) עיין ספורנו והרא"ש שם. ואם כן יכול ליפול גם באלו הספק על פיסוק הטעמים.

¹⁰⁸ ע"פ שיחה של הרב גולדוואסר שליט"א משגיח בישיבת אור-ישראל פ"ת.

¹⁰⁹ ולכאורה ק"ק מהקירבה של הלשונות ללשון הקודש (כפי שנבאר בס"ד לקמן במאמר על פרשת עקב בהערה מנחל קדומים לרחי"ד א).

¹¹⁰ שהוא מפרש "מדבר" כתואר לא כפועל.

אלו¹¹⁵, ובפרט בפסוק "וברצונם עקרו שור"
שמסתיים בסוף-פסוק והוא המפסיק החזק
ביותר.

מ"מ נשאר הפסוק של "ובמנחה ארבעה
גבעים (אתנח) משקדים (זקף-קטן)

כפתריה ופרחיה" ללא הכרע מפני דמחד
גיסא יש להפסיק במילה "גבעים" מפני
האתנח שבו ולומר "משקדים כפתריה
ופרחיה" אך מאידך גיסא יש להפסיק במילה
"משקדים" מפני הזקף-קטן שבו שגם הוא
טעם מפסיק חזק יחסית, ולומר "ארבעה
גבעים משקדים", כך אומר היד-מלאכי
בכלל רע"ח. וגם רש"י על החומש לא הכריע
פסוק זה למרות שכן הכריע את האחרים.
וגם נראה שהרמב"ם בהלכות בית הבחירה
פ"ג ה"ב נשאר בספק וכתב "והכל משוקדים
כמו שקדים בעשייתן" וזה ע"פ
הסברו של המהרי"ק שסמב"א מרן הכ"מ ז"ל
וז"ל "שכתב כן רבינו מדאמרינן בפרק
הוציאו לו, חמשה מקראות אין להם הכרע
ואחד מהם משוקדים דמספקא לן אין קאי
אגביעים או אכפתוריה ופרחיה, ולכך מפרש
אתרווייהו דמספיקא עבדינן כולהו
משוקדים וכו'".

ויש מקום להכריע שהרי האתנח הוא מפסיק
חזק יותר מזקף ויהיו רק הכפתורים
והפרחים משוקדים, אלא שיש לנו קרא
אחרים דמשוקדים לא קאי אלא אגביעים
דכתיב "שלשה גביעים משוקדים"¹¹⁶, ופסוק
אחד משלים את השני. ועוד דהו"ל למימר
כפתורים ופרחים ולא כפתוריה ופרחיה.

ועדיין צריך לעיין על מה שכתוב בהגהת
סמ"ק בענין ספירת העומר והובאו דבריו
במנחת-שי על הפסוק "עַד מִמְחַרְתָּ
הַשֶּׁבֶת הַשְּׂבִיעִת הַסְּפָרוֹ חֲמִישִׁים יוֹם
וְהַקְּרִבְתָּם מִנְחָה חֲדָשָׁה לַיהוָה" (ויקרא
כג, טז) שיחמישים יום" לא קאי על

התיבות אבל ע"פ מסורת פיסוק הטעמים
נתבאר הספק. אמנם מרן הבי"ש נשאל בשו"ת
אבקת רוכל סוף סימן ד' מדוע לא יכריעו
בגמרא פסוקים אלו מפיסוק הטעמים
שנכתבו בימי עזרא הסופר? וענה שגם
בפיסוק הטעמים של עזרא יש כמה דברים
שנפל בהם המחלוקת כגון בין מערבאי
למדנחי ובין בן-אשר לבן-נפתלי¹¹³ ע"ש. אבל
באמת לאחר שיש לנו מסורת על פיסוק
הטעמים שבידינו ואין לחלוק על מסורה זו
אפילו נגד גמרא¹¹⁴, אי"כ נפשטו ספקות

¹¹³ שני ראשי ישיבות היו במסורת, שם האחד יעקב
בן-נפתלי ושם השני אהרן (משה) בן-אשר, (ובשלשלת
הקבלה הו"ד במ"ש בראשית א, ג כתוב שאחרי דור ר'
סעדיה גאון היו שני חכמים גדולי שנחלקו על מלות
הרבה שבתורה וטעמיהם ונקראו ר' אהרן בר משה
משבט אשר ור' משה בן דוד משבט נפתלי). ואנחנו
סומכין על קריאת בן-אשר בכל הארצות האלה (וכן
סמך עליו הרמב"ם ז"ל) כאילו יצאה בת-קול ואמרה
בן-אשר ובן-נפתלי הלכה כבן-אשר. אבל אנשי המזרח
סומכים על קריאת בן-נפתלי וזה הוא המחלוקת בין
מדינחאי ומערבאי, כי קריאת אנשי המזרח היא
כדעת בן-נפתלי וקריאת אנשי המערב כדעת בן-אשר,
וחלוקים הם בכמה עניינים בניקוד וקריאת
המקראות אמנם אנחנו סומכים על קריאת בן-אשר
(והמערבאי) כי אשרוהו חכמי הדקדוק [ספר שירי דוד
דף י"א ע"ב ע"פ או"ת ומ"ש בראשית א, ג].

וזה בן-אשר היה ראש לחכמי טבריה אשר מהם
קיבלנו כל הניקוד ככתוב בראש צחות (לראב"ע),
ובכל מקום הלכה כמותו כמו שכתב הרמב"ם ור'
אליה הלוי ("הבחור") ומנחת שי ואחרים [הרו"ח]
במשפטי הטעמים דף מו]. הוא נחשב אחרון בעלי
המסורה וכבר סמך עליו הרמב"ם בהלכות ספר-תורה
פ"ח ה"ד שם מוזכר הספר (שע"פ מסורת יהודי חלב
הוא הידוע כיום בשם "הכתר") שהוא תנ"ך שכתבו
בן-אשר ודקדק בו שנים הרבה והיגיהו פעמים רבות.
נוסח הכתר מתאים לכללי המסורה כמעט בכל מקום.
(ובחוברת או"ת חודש אב תשס"ז עמוד תקפג העיר
הרב יונתן כהן שאין לסמוך על מסורת יהודי חלב בזה
ושאין לסמוך על הכתר נגד דברי הרמ"ה הרמז"ל
והמ"ש, ונגד המסורת והמנהג ע"ש. כיוצ"ב שמעתי
מפי מו"ר הרב זליכה שליט"א שאין דגש בלמד של
"יעשה לוי" (שמות כא, לא) מפני שכך היא המסורת,
למרות שבתנ"ך קורן הדגישו וזאת ע"פ הרשימות של
קסוטו שראה את כתר ארם צובה במלואו לפני
הפרעות, וע"פ כתיב-יד חשובים, עם כל זאת המסורה
עולה על כולם ופוסקים כמותה אפילו נגד גמרא. כ"כ
היה לא מזמן פולמוס בין ת"ח אשכנזים בנוגע
לפרשיות פתוחות וסתומות בני"ך שאין עליהם מסורת
ברורה, אם לעשות כמו הכתר או לא ואכמ"ל.

מ"מ צריך שתדע שלמרות הכלל דעלמא שהלכה כבן-
אשר נקטינן לפעמים כבן-נפתלי (כמו שלפעמים הלכה
ככית-שמאל) לדוגמא "את-כל-היקום" (בראשית ז, ד)
אנחנו מטעמים בפשטא כב"י ולא בזקף כב"א (חילוף)
זה מופיע במחברת התיגאן). כ"כ "אשר נשבעתי"
(דברים לא, כא) אנחנו מנקדים את הבית בקמץ כב"י
ולא בפתח כב"א, עיין במ"ש שם. וע"ע לנאמ"ן
בביאורו אמת קנה על תהלים מה"י.

¹¹⁴ הלכה רווחת דנקטינן כמסורה דידן ומגיהים על
פיה ספרי תורה נגד הגמרא והמדרש והזוהר וכמ"ש
בשו"ת הרדב"ז ח"ד (סימן אלף קע"ב) וע"ע
להרחי"א בספר לדוד אמת (סימן י"א אות ג') ובספר
בית מנוחה (דף קע"ג ע"א) ע"ש. והיינו טעמא לפי
שהודו רז"ל בקידושין (דף ל' סע"א) דלא בקיאין
בחסרות ויתרות, ולכן לחכמי המסרה שומעים

שדייקו וטרחו הרבה בכך ונתנו סימנים בכל התורה
כולה איזה חסר ואיזה יתר, והם נקדני טבריא שעמדו
אחרי חתימת התלמוד (וכיוצא בזה כתב הריטב"א
בחידושו ליומא דף נ"ב ע"א והובא בספר עין זוכר
ריש מערכת החית) [הרב מאיר מזוז בתשובה בקובץ
בית אהרן וישראל מ']. אמנם הרשב"א סובר שזה רק
כשאינו נוגע להלכה, והמנחת-שי (ויקרא ד, לד) פסק
שאפילו היכא דנפיק מיניה דינא.

¹¹⁵ עיין במכתב ג' בסוף הספר "אם למקרא השלם"
בו משיב הרה"ג מאיר מאזוז שליט"א למח"ס ניסן
שרוני ששאלו אם לקרוא פסוקים אלו פעמיים
והשיבו בזה הלשון: לא שמעתי מי שקרא אותם
פעמיים וזה יקלקל הנגינה והטעמים כלם. והמנהג
פשוט כדברי הריטב"א ביומא דף נ"ב דלאחר שנקבעו
הטעמים ליכא ספיקא. וכן פשט הכתוב מוכיח כמעט
בכלם כדברי בעל הטעמים דוק ותשכח. עכ"ל הטהור.
¹¹⁶ עיין בתוס' שם ביומא ד"ה "שאת". וזה רק אם
סתום (גביעים דמנורה) ילמד מן המפורש (גביעים
דששת הקנים).

"תספרו" אלא על "והקרבתם" שהוא בפסוק שאחריו.

והנה גם בפרשת ויגש בפסוק "לא-יוכל הנער לעזב את-אביו ועזב את-אביו

ומת" (מד,כב) אין הכרע אם הנער - בנימין ימות או אביו - יעקב¹¹⁷, ונשאלת השאלה מדוע לא נמנה פסוק זה עם הפסוקים שאין להם הכרע? שאלה זאת שואל הראבי"ע וז"ל **ולמה לא הביא המזכיר החמשה שאין להם הכרע כמו "וישלף נעלו" (רות ד,ח) וזה עמהם**. עכ"ל. פירוש שגם שם בספר רות אין הכרע מי שלף נעלו אם בועז או הגואל.

ותירץ הרב יעקב קמנצקי זצוק"ל בספרו אמת ליעקב עה"ת: ולפענ"ד הנך חמשה היינו שאנו מסופקים באותן התיבות להטעימן לפניהם ואולי לאחריהם, אבל אם אנו מסופקים באיזה תיבה פירושה אין זה נכנס בחשבון אלו המקראות. עכ"ל.

ובאמת האבי-העזרי מסביר כך בדבריו של הראבי"ע דהיינו שלדבריו הראבי"ע מזכיר את "וישלף נעלו" לא כדי לחזק את הקושיה אלא כדי לתרץ אותה, שמאותו הטעם שאיסי בן יהודה לא מחשיב את הפסוק שבמגילת רות בין החמישה המסופקים, כך אינו מזכיר פסוק זה שבפרשת ויגש, והטעם הוא כדלעיל שהוא מונה רק את הפסוקים שהכרעתם תלויה בפסוק הטעמים, אם להטעימם לפנייהם או לאחריהם, וזאת מלבד הטעם שהגמרא מביאה שהוא לא מחשיב רק את הפסוקים המסופקים בתורה ולא בני"ך. טעם נוסף שמביא האבי-העזרי הוא ע"פ מאי דקאמר במסכת חגיגה דף ו' ע"ב שכל הנ"מ אם יש הכרע או לא, היא לפסוק הטעמים, ובפסוק "ועזב את-אביו ומת" שאין לנו נ"מ לפסוק הטעמים מהפירוש בדברי יהודה, לכן לא נמנה עם הפסוקים הנ"ל.

ואפשר לומר טעם נוסף ע"פ קושיית הגמרא בימא למה לא מחשיב איסי בן יהודה גם את הפסוק בתורה שהסתפק בו רב חסדא "וישלח את-נערי בני ישראל ויעלו עלת ויזבחו זבחים שלמים ליי פרים" (שמות כד,ה)¹¹⁸ ומתוצאת הגמרא "לרב חסדא מספקא ליה לאיסי בן יהודה פשיטא ליה" ואפשר לומר גם על "ועזב את-אביו ומת" שאמנם יש מקום להסתפק בו אבל איסי בן יהודה אינו מסופק בפירושו.¹¹⁹

¹¹⁷ ואולי שני הפירושים אמת שלשניהם רמז יהודה. כפי שאפשר להבין כן בספורנו.

¹¹⁸ והספק הוא אם העלו פרים או רק כבשים.

¹¹⁹ עוד יש מאמר נוסף נפרד בפרשת כי-תשא בנידון של מקראות שאין להם הכרע.

